

EGRESI KATALIN

Miriam Rasch: Súrlódás – Etika a dataizmus korában

ABSTRACT

The nature of the Internet and man's relationship to virtual reality is one of the theoretical problems of postmodern philosophical thought. The profiles created by algorithms transmit a variety of data about us. The increasing gap between the human being in physical reality and the "calculated" human being raises a number of ethical problems. Do we have free will, are we capable of making responsible choices in the digital world? The digital world fills all spaces, dividing the individual into different categories and trying to eliminate all the spheres of personal existence that cannot be programmed in advance.

Keywords: dataism ■ virtual reality ■ morality ■ digital world ■ personal existence

A digitalizáció, a digitális világ a filozófiai gondolkodás számos diszciplínája számára vet fel kérdéseket. A virtuális valóság természete, az ember helye a digitális világban és az emberi kapcsolatok, emberi cselekvések egyaránt válaszokat igényelnek. Miriam Rasch holland filozófus^[1] könyve elsősorban az etikán keresztül járja körül azt a problémát, hogy az adatokból konvertált algoritmusok kombinációjával összeállított profilok hogyan viszonyulnak az ember önmagáról alkotott képéhez. Egyáltalán hogyan mozog az ember a fizikai valóság és a virtuális valóság között? Milyen etikai dilemmákat vet fel egy olyan jövőkép, amelyben életünk (szinte) minden eleme számszerűsíthető, kategorizálható, osztályokba és típusokba sorolható? Ahogy a könyvben idézett, német származású, Uruguayban született filozófus, Rafael Capurro kijelenti: „Létezni annyi, mint kiszámítva lenni.”^[2]

[1] Miriam Rasch 1978-ban született. Holland filozófus és irodalomtörténész. A Rotterdami Egyetem Alkalmazott Tudományok (Rotterdam University of Applied Sciences) tanára, továbbá az Eurozine szerkesztője. Érdeklődési területe a posztdigitális korszak etikája. Magyar nyelven 2022 augusztusában jelent meg könyve *Súrlódás. Etika a dataizmus korában* címmel.

[2] Rasch, 2022, 62.

Csakhogy etikai kérdéseket ebben az esetben úgy lehet felvetni, hogy előbb megpróbáljuk megvizsgálni a virtuális valóság természetét (ontológiai probléma), illetve az ember helyét/ helyzetét (filozófiai antropológia) ebben a világban. Bármiféle etikai kérdés tehát előzetes ontológiai és antropológiai magyarázatokat igényel. Megteszi ezt Rasch műve is, néhány fejezetben nem kifejezetten morális dilemmákat feszeget a szerző, hanem kortárs filozófusok digitális világról vallott nézeteit foglalja össze, amely egyúttal lehetőséget ad az olvasónak arra, hogy tájékozódjon a napjaink internettel foglalkozó filozófiai írásairól. A kisebb terjedelmű mű ugyanis hatalmas mennyiségű szakirodalmat dolgoz fel, sőt a filozófiai gondolkodás mellett irodalmi és képzőművészeti hivatkozásokban egyaránt bővelkedik. Ezen nincs mit csodálkozni. Egyrészt Miriam Rasch irodalomtörténész, így ezt a két nézőpontot igyekszik összeegyeztetni könyvében, másrészt az internet világa nemcsak a tudományokat, hanem a művészeket, az írókat, a költőket és a filmproducereket izgató téma is egyben.

A könyv kiindulópontja a következő: „Nem könnyű összefoglalni miről is szól ez a könyv. Etikai vizsgálódásokról számol be a mindennél jelen lévő adatok világában. Milyen világképet feltételez, milyen feszültségeket teremt egy ilyen világ? Hogyan érthető meg, mit tesznek az adatok, és vannak-e alternatívák az ember és a világ elkerülhetetlennek mutakozó adatosításának?”^[3] Mindenekelőtt a szerző célkitűzései között megtalálható adatosítás jelenségét kell megvizsgálni. Világunk egyes jelenségeinek, továbbá az egyes embereknek és az emberi tulajdonságoknak adatként való rögzítése, kezelése, megfigyelése nem mai jelenség. A dataizmus fogalma viszont igen. Első ízben David Brooks használta 2013-ban,^[4] ám az izraeli történész, Yuval Noah Harari munkái révén vált ismertté, aki ideológiaként tekintett rá. Harari több művében hívja fel a figyelmet arra, hogy az adatokba zárt ember(iség)nek több problémával kell a jövőben megküzdenie.^[5] Ezek közül a Rasch könyvével egyik azonos dilemmát helyezem középpontba.

Az ember cselekedeteinek erkölcsi dilemmái akkor vethetők fel, ha az ember számára létezik egy szabad tér – az autonómia szférája –, amelyben képes, éppen ezen szabadságának köszönhetően, döntése előtt mérlegelni, döntési alternatívákat kidolgozni és választani. Ezzel szemben a dataizmus világa automatizált és predesztinált, nincs hely benne a szabad akaratnak, sem a döntési, sem a cselekvési szabadság értelmében. Az etikai önreflexióhoz nyitott terek szükségesek, amelyek azt jelentik, hogy léteznek nem előre programozott és nem algoritmusok által vezérelt terek. A dataizmus ezzel szemben minden rendelkezésre álló teret előre kitöltött, előre programozott vágyakkal és gondolatokkal. „Gondoljunk csak a személyre szabott reklámokra, amelyek egyetlen hatalmas vágykereskedéssé tették az internetet. A vágyak kielégítése, explicitté tétele és a velük való kereskedés felszámolja az etikai különbséget.”^[6]

[3] Rasch, 2022, 14.

[4] New York Times: Opinion. The Philosophy of Data, 2013.

[5] Harari, 2018 (ld. az alábbi fejezet: Szabadság: Big data szemmel tart: 30-49.); Harari, 2022, 418.

[6] Rasch, 2022, 127.

Az etikai különbség ugyancsak meghatározó fogalma az etikai önreflexiónak. Ezt Rafael Capurro abban az értelemben használta, hogy a gondolkodó és érző embert elválasztotta a digitális technológiák által algoritmusokba zárt éntől.^[7] A fizikai világ embere dezautomizált lény, aki ismeretei és akarata révén képes önmagát szabadon kifejezni, kommunikálni, megismerni, s mindeközben súrlódások sokaságát hozza létre más egyénekkal. Az utóbbi automatizált és determinált ember, ún. megkonstruált egyén, aki a digitalizáció „terméke”, hozadéka. Az algoritmusokba zárt én „társadalma” egy nagy virtuális közösségként hatalmon és tudáson alapuló egyenlőtlenségeket teremt, de nem a foucault-i értelemben. Foucault filozófiájában a modern társadalmon belüli hierarchia – s egyben elnyomás – egyik lehetséges módja a diskurzus.^[8] A diskurzusban megjelenő tudás, a közbeszéd tematizálása nem mindenki számára elérhető, tehát az információval, ismeretekkel való rendelkezés egyenlőtlen helyzetet teremt ember és ember között. A digitális világon alapuló elnyomás nem kizárólag az ismeretek aszimmetrikus voltából adódik. Ezt meg lehetne szüntetni azzal, hogy az adatok nyilvánosan hozzáférhetőek lennének, vagy azok tulajdonába kerülnének, akiket az adatok leírnak.^[9] A probléma éppen az, hogy privát monopóliumok és kormányzatok tárgyaivá válunk, hiszen egy konstruált valóságról – lásd később – beszélünk, amelyben a kategorizálás és tipizálás szempontjait előre összeállították, s ezekben a szempontokba az egyes felhasználó nem lát bele, és nem is tud beavatkozni.

A virtuális világ felszámol minden szabadságot azzal kapcsolatban, hogy erről elgondolkodjunk. Megfoszt attól a képességünkötől, hogy a szabadság új formáit hozzuk létre.^[10] Egy másik kortárs szerző, Ian Hacking a digitális világot olyan szférának tekinti, amelyben az embereket létrehozzák – *make up people*^[11] –, és megfosztják őket attól, hogy megtervezzék a cselekvés új lehetőségeit, vagyis erkölcsi szempontból reflektálhassanak a cselekedeteikre.^[12]

Mi is tulajdonképpen a digitális világ? A filozófiai gondolkodás számára a valóság, annak létmódja és fogalmi gondolkodás által történő megközelítése tulajdonképpen a racionális görög filozófia óta állandó törekvése. Mi a világ? Hogyan ismerhető meg? Arisztotelész ugyan különbséget tett a természeti valóság megismeréséből származó tudás – *episztemé* – és az ember által előállított dolgokról – *techné* – szülő tudás között, ám a tudás megszerzésének vágya, a valóság működésének megértése mindkét esetben döntő fontossággal bírt.^[13] Vajon milyen tudás vonatkozik a digitális valóságra? A filozófiatörténeti gondolkodás

[7] Rasch, 2022, 127.

[8] Kriegel, 2007, 64.; Takács (szerk.), 2007, 379-380.

[9] Rasch, 2022, 126.

[10] Rasch, 2022, 126.

[11] Rasch, 2022, 95.

[12] Rasch, 2022, 127.

[13] Arisztotelész tudományfelfogása szemlélteti legjobban ezt a kettősséget. A természeti létezők okainak megismeréséből származó tudás episztemikus, míg az ember alkotta dolgokról, a technika vívmányairól szóló tudás technikai jellegű. A technika és a tudományos gondolkodás tehát külön világookról szól. Ld. Arisztotelész, 1942, 14-15., ill. Szoboszlai-Kiss, 2018.

részletes bemutatása nélkül kiemelhetünk két motívumot. Az egyik az újkori filozófiai gondolkodás egyik toposza, amelynek lényege az, hogy a világról alkotott ismeret az ember számára hatalmat biztosít, az ember ugyanis nem csupán megismeri a világot, hanem alakítja, birtokolja és saját hasznára fordítja azt. A Francis Baconnek köszönhető ismeretelméleti paradigma mögött a természettudományos világgép húzódott meg,^[14] amelyben a kísérletezéssel, ellenőrzéssel előállított tudás teremti meg tudományos értelemben a világ meghódításának lehetőségét.^[15] Gondoljunk csak Descartes egyik leírására,^[16] vagy a felvilágosodásban szívesen használt óramű-hasonlatra. Ez utóbbi a világ működésének harmonikus voltát és az emberi test működését volt hivatott leírni.^[17] Megmagyarázható-e a digitális világ ilyen módon? A válasz egyértelmű: nem.

A digitális ontológiának nem a természettudomány az alapja, hanem egyfajta „számféltisizmus”, azaz a valóság számokká alakítása. A digitális világ ontológiai státusza a számok monopóliumával hozható összefüggésbe, de túl is mutat azon. Ebben egy érdekes vitát mutat be Rasch könyve. Peter Weibel – osztrák művész, kurátor és médiaelméleti szakember – például azt állította, hogy az emberré válás folyamatában az ember először 1) nevet ad a dolgoknak, azaz megnevezi őket, hogy megismerhesse; majd 2) képet rendel hozzá, hogy megmagyarázza, végül pedig 3) számmá alakítja, azaz lefordítja a számok nyelvére.^[18]

Rafale Capurro és Michael Eldred^[19] ezzel szemben azt állítja, hogy a digitalitás is formálja és strukturálja a valóságot. Ezt hívják digitális sablonnak: „Ez a digitális sablon rejtezik a számszerűsítés és datafikáció, vagyis a nem számszerű dolgok számmá alakításának folyamata mögött, ez teszi lehetővé a számlálást; a dolgok azáltal, hogy digitálissá válnak, egyúttal megszámlálhatók lesznek; vagyis a digitális ontológia nem csak bizonyos létezők digitalizációját foglalja magában: maga a létezés válik digitálissá. Úgyis mondhatnánk, hogy a lét digitalizál.”^[20] Capurro számára ráadásul ez a folyamat egyfajta korszellem.^[21]

[14] „A természet titkai könnyebben elárulják magukat, ha mesterien gyötrik, mintha hagyják, hogy ezek saját útjukat járják” Ld. Bacon, 1995, 79.

[15] Kampis, 2022, 19-25.

[16] „Nem ismerek semmiféle különbséget az emberek által készített gépek és a különböző testek között, amelyeket egyedül a természet állít össze, kivéve, hogy a gépek megnyilvánulásai csak bizonyos csövek, rugók vagy más eszközök elrendezésétől függenek, amelyek, mivel arányban kell lenniük készítőik kezével, mindig olyan nagyok, hogy alakjuk és mozgásuk látható, míg a természetes testek megnyilvánulásait okozó csövek vagy rugók általában túl kicsik ahhoz, hogy érzékszerveinkkel érzékeljük őket.” Ld. Descartes, 1996, 130-131.

[17] Boyle szerint a Kozmosz egy tökéletes „motor”, amely nem alakulhatott ki spontán módon, és Isten folyamatosan beavatkozik, hogy a rendjét fenntartsa. Malebranche számára „Amikor egy órát látok, okom van arra következtetni, hogy van valamilyen Intelligens Lény, mivel lehetetlen, hogy a Véletlen és a véletlenszerűség minden Kerekét tartományban és testtartásban előállítsa”. Ld. Fiori, 2021.

[18] Rasch, 2022, 34.

[19] Michael Eldred ausztrál származású filozófus és matematikus. Életrajzi adatait és munkásságát ld. bővebben: Artefact: About Michael Eldred.

[20] Rasch, 2022, 77.

[21] Rasch, 2022, 77.

Melyek ennek a sablonnak az ismertetőjegyei? Luciano Floridi olasz filozófusprofesszor szerint 1) az elkülönülés, 2) a jelen-lét és 3) az absztrahálás. [22]

A dolgok ennek a három tulajdonságnak köszönhetően lesznek megszámlálhatók.

1. Az elkülönülés azt jelenti, hogy a valóság olyan elemekből áll, amelyek megkülönböztethetők, rájuk mutathatunk és egyszerű jelrendszer segítségével ábrázolhatók.
2. A jelenlét egészen Arisztotelész metafizikájáig nyúlik vissza. „A számláláshoz a jelenlét és a jelen nem lét közötti különbségre kell fókuszálni. Ha egy létező jelen van a számlálás során, akkor 1-el jelöljük; ha nincs, akkor 0-val és a továbbiakban nem vesszük figyelembe. A számlálás tehát a jelenlévőkre vonatkozik.” [23]
3. Az absztrahálás folyamata maga a számlálás. Lehetséges a létezőt a maga teljes egészében kvantitatív minőséggé alakítani: ez az ember jelen van, az nincs jelen. Ugyanakkor lehetséges egy létező tulajdonságait megszámlálható egységekre bontani, ilyenek pl. az emberi tulajdonságok, fizikai vagy hangulati jellemzők stb. Ez utóbbit szokták minőségértékeléskor figyelembe venni (ld. fogyasztói elégedettség mérése, vagy teljesítményértékelés, népszámlálás stb.).

A digitalizáció tehát oszthatatlanság helyett állandó felosztottságot mutat, amelyben az ember egy adathalmaz. A digitalizálás dividualást jelent, azaz a digitális világ az automatizáció, a dekódolás és a felosztottság területe. Összetett jellegét egyúttal az mutatja, hogy egy konstruált, létrehozott, ember által alkotott mesterséges valóság, így az erről alkotott ismereteink az arisztotelészi értelemben vett, *techné* jellegű ismeretek.

A virtuális valóság egyúttal maga is formálja, teremti és strukturálja a fizikai, objektív valóságunkat. Ahogy Eldred fogalmaz: „...ez a nyugati ember végső metafizikai sorsa.” [24] Tudománytörténeti vonatkozásban ki kell emelni két további tényezőt. Egyrészt a számszerűsítés, vagyis a dolgok megszámlálása nem kizárólag európai vívmány. A keleti civilizációk egy részében, mint pl. a hinduizmusban szintén meghatározó volt a létező dolgok számmal történő meghatározása, de ott történetben mesélték el. [25] Másfelől a számfétisizmus a XIX. századi tudományfejlődés eredménye, hiszen a statisztika tudományának megszületésével vált igazán érdekessé az ember bármely tulajdonságának kvantitatív minőséggé alakítása.

Térjünk át a digitalizációval járó filozófiai antropológiai vonatkozásokra. Az ember természetére vonatkozóan több filozófiai magyarázat született, kezdve a görög racionális és kontemplatív emberképtől a keresztény hívő ember, amely-

[22] Rasch, 2022, 78.

[23] Rasch, 2022, 78.

[24] Rasch, 2022, 82.

[25] Rasch, 2022, 130.

ben a hit és tudás egyaránt jelen van, majd a tudást hatalomként felhasználó újkori tudományos világgép segítségével, ezek azonban az ember egy-egy tulajdonságát állították középpontba. A XX. század első felében létrejött filozófiai diszciplína – Max Scheler, Arnold Gehlen és Helmuth Plessner – inkább az ember pozícióját helyezte előtérbe, semmint valamely kiemelt tulajdonságát. Ez a nézőpont alkalmasnak tűnik a digitális világban létező ember leírására. Scheler híressé vált mondata: „Az ember az az X, amely határtalan mértékben képes a világra nyitottan viselkedni.”^[26] Az egyetlen olyan élőlény, amelyet a környezet nem csupán determinál, körbevesz és lehatárol, hanem abból kitörve képes azt vizsgálat tárgyává tenni, sőt önmagát is képes vizsgálni. Scheler antropológiájában az ember létefeletti^[27] volt, hiszen az evolúció négy szintjét – szerves valóság, ösztönös beállítódás, asszociatív emlékezet, gyakorlati értelem – csak az ember lépte át, olyan lény, amelyet a metafizikailag nyitott helyzetével lehet leírni. Ezzel szemben Gehlennél az ember inkább hiánylény, hiszen ösztönei sokkal kevésbé fejlettek, mint az állatok számos egyedének. Plessner kifejezetten tagadta az emberi természet úgynevezett kettős meghatározását (test és lélek; racionalitás és érzelem), ehelyett azt hangsúlyozta, hogy az ember képes környezetével reflexív viszonyban, saját magából kiindulva, az ösztöneivel szemben cselekedni, miközben önmagát teszi a vizsgálat tárgyává.^[28]

A fenti megközelítésekben kiindulva a digitalizált világ biztosít-e bármiféle nyitott pozíciót, bármiféle reflexív viszonyt az én és a valóság között? A kérdést tovább bonyolítja, hogy rá kell kérdeznünk arra: melyik én és melyik valóság. Rasch könyve számos példát hoz fel a datafikáció automatizáló – vagy más szóval súrlódásmentes – voltára.

Első ránézésre a kvantitatív jellegű osztályozások és tipizálások objektívnek és tárgyilagosságnak látszanak. Ez azonban közel sincs így. Rasch egy 2018 tavaszán bevezetett „teljesítménymenedzsment-rendszer” visszasságaira mutat rá. A Bijenkorf áruházlánc által kidolgozott pontrendszerben nemcsak az eladott áru minőségét, hanem az eladó munkáját is pontokba kívánta foglalni. A rendszer végül megbukott, mert az áruházlánc egyes csoportvezetői arra biztatták az alkalmazottakat, hogy vegyék rá a vevőket az értékelésre, és kérjék tőlük a legmagasabb pontszámot.^[29] A pontokhoz kötött információ – pl. kedves eladó – udvariatlan eladó, kiváló kiszolgálás-pocsék kiszolgálás – minden esetben előállított információ. A szubjektív és objektív kétosztatásának ebben az esetben semmi értelme: „A számokhoz való ragaszkodás saját logikáját hívta életre. Önálló világot teremt, amely igencsak különbözhet az eredeti tervektől, a remélt eredményektől.”^[30] Az áruházlánc eredeti célja a munka minőségének meghatározása volt, illetve a túlzott emberi reakciók semlegesítése. „A Bijen-

[26] Scheler, 1995, 48.

[27] Hannos – Kurucz, 2021, 37-51.

[28] Egresi, 2020, 21-27.

[29] Rasch, 2022, 101-103.

[30] Rasch, 2022, 102.

korf eladórészlegei között valóságos versengés alakult ki, de a vevőkkel nem sokat törődtek, illetve a fiatalabbak valamiért gyakrabban kaptak maximális értéket... Önmagában semmi meglepő nincs ebben. Ha számokkal minősítünk embereket, akkor azok mindent beleadnak, hogy boldoggá tegyék a számokat. Szívesen megteszik, ami a számokhoz kell, igyekeznek rövidtávon jó pontokat szerezni, ahelyett például, hogy megfogalmaznák maguknak mitől lesz valaki jó eladó.”^[31] Azok a mércék, amiket alkalmaznak a mérésnél, végül egyértelműen meghatározzák az ember cselekvését. A kategóriák eredetileg csupán az emberi munkavégzés értékelésének eszközei voltak, végül az embert tették eszközzé, átvették az irányítást az egyén felett, és meghatározták az emberi viselkedést. Ez hasonlít ahhoz a megközelítéshez, ahogy a filozófiai antropológia leírta az állatok külső környezettel szemben megnyilvánuló kötött viselkedését. Gondoljunk bele abba, hogy ma szinte kivétel nélkül interneten tájékozódunk vásárlás, munkahelyválasztás, szórakozás, szállásválasztás stb. esetén. A pontszámokra értékelt vélemények befolyásolnak minket, azaz a negatív értékelés arra ösztönzi a fogyasztót, hogy kerülje el az adott szolgáltatást. Az információ, amelynek fel kellene hívnia a szolgáltatót vagy munkavállaló figyelmét arra, hogy milyen területeken kell javítani vagy fejlődni, végső soron hitelvesztéshez és a hírnévrontásához vezethet, s idővel manipulálja mindkét oldalt – eladót és vásárlót, munkáltatót és munkavállalót.

Az egyre magasabb pontszámok kéz a kézben járnak a magasabb státuszszal és a jó hírnévvel. Ezzel a „pontozott ember” olyan, mintha soha véget nem érő próbaidőn lenne, a lecsúszás konstans fenyegetésével.^[32] További probléma, hogy mindig csak átmenetileg tartozunk az amúgy is folyamatosan változó kategóriákba. Ezt hívja a szociálpszichológia *multiphrenia* világának.^[33] Egyszerre több dimenzióban vagyunk jelen, és ezek a dimenziók állandó változási kényszerrel gyakorolnak az emberre. (Amint például megváltoztatjuk a like-ok irányát, könnyen egy másik fogyasztói csoportba kerülünk.) Az identitás menet közben alakul, nem kizárólagos, folyamatos változásnak kitett, sőt „... az adatok képesek önállóan megalkotni az általuk keresett szubjektumokat. Azonban ha a saját kategorizálásuk megerősítésének dolgoznak, visszacsatolás alakul ki – nem ember és kategória között –, hiszen fogalmunk sincs, milyen rubrikákat alkalmaznak, hanem az egyre élesebb kontúrú kategóriába sorolás folyamata során.”^[34]

A dataizmus logikája tehát súrlódásmentes, azaz automatizált, felosztott és determinált. Morális értelemben autonómiára lenne szükség, ami szabad teret igényel. A dataizmus a súrlódásmentes, teljes mértékben lefedett felületekben érdekelt, az egyén a súrlódáson alapuló, dezautomatizált szabad térben „nem azt teszi, amit várnak tőle, nem azt veszti meg, amit elé kínálnak, nem fordul oda azonnal, ha figyelmét kérik, Inkább elgondolkodik a dolgok jelentésén, a lehető-

[31] Rasch, 2022, 102.

[32] Rasch, 2022, 105.

[33] Anderson, 1997, 34-39.

[34] Rasch, 2022, 112-113.

ségeken és az értelmezéseken. Nem fordít háttér a fejlődésnek, de megkérdőjelezi a fejlődés technikáját. Veszi a kellő időt akkor is, ha nem tudja biztosan, hogy válaszra talál. Kedveli a zsebében hordott digitális kiállatot, de kedveli a sűrűdést is.”^[35]

IRODALOM

- Anderson, Walter Truett (1997): *A jövő énje. A posztmodern személy feltalálása*. Tarcher, New York.
- Arisztotelész (1942): *Nikomakhoszi Etika*. Parthenon, Budapest.
- Artefact: About Michael Eldred. (Elérhető: www.arte-fact.org/me_cv.html. Letöltés ideje: 2022.10.30.).
- Bacon, Francis (1995): *Novum Organum*. Nippon, Budapest.
- Descartes, René (1996): *A filozófia alapelvei*. Osiris, Budapest.
- Egresi Katalin (2020): *Ember-Társadalom-Jog*. Universitas, Győr.
- Fiori, Stefano (2021): *Gépek, testek és láthatatlan kezek. A rend és a gazdaságelmélet matematikája*. Torinói Egyetem, Torino. (Elektronikus kiadás, letöltés ideje: 2022.10.25.).
- Hannos Gábor – Kurucz Barnabás (2021): Többlet vagy hiánylény? Max Scheler és Arnold Gehlen filozófiai antropológiájának vázlatja. In: *Tudásmenedzsment*. 22. évf., 2021/2. sz. DOI: <https://doi.org/10.15170/tm.2021.22.2.3>.
- Harari, Yuval Noah (2018): *21 lecke a 21. századra*. Animus, Budapest.
- Harari, Yuval Noah (2022): *Homo Deus - A Holnap rövid története*. Animus, Budapest. DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406704024>.
- Kampis György (2022): *Tudományfilozófia*. Typotex, Budapest.
- Kriegel, Blandine (2007): *Michel Foucault ma*. Holnap Kiadó, Budapest.
- New York Times: Opinion. The Philosophy of Data, 2013. (Elérhető: <https://www.nytimes.com/2013/02/05/opinion/brooks-the-philosophy-of-data.html>. Letöltés ideje: 2022.10.30.).
- Rasch, Miriam (2022): *Sűrűdés. Etika a dataizmus korában*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Scheler, Max (1995): *Az ember helye a kozmoszban. Horror metafisicae*. Osiris, Budapest.
- Szoboszlai-Kiss Katalin (2018): *Alvó demokrácia*. Universitas, Győr.
- Takács Péter (szerk.) (2007): *Államelmélet I*. Szent István Társulat, Budapest.

[35] Rasch, 2022, 73-74.